

Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957)

Η μάνα

Η μάνα μου ήταν μια άγια γυναίκα. Πως μπόρεσε πενήντα χρόνια, χωρίς να σπάσει η καρδιά της, να νιώθει πλάι της την αναπνοή και το χνότο του λιόντα; Είχε την υπομονή, την αντοχή και τη γλύκα της γης. Όλοι από το αίμα της μάνας μου οι πρόγονοι ήταν χωριάτες. Σκυμμένοι στο χώμα, κολλημένοι στο χώμα, τα πόδια τους, τα χέρια τους, τα μυαλά τους γεμάτα χώματα. Αγαπούσαν τη γης και της μπιστεύουνταν όλες τους τις ελπίδες· είχαν γίνει, πάππου προσπάππου, ένα μαζί της· στην αβροχιά, κοράκιαζαν κι αυτοί από τη δίψα μαζί της, κι όταν ξεσπούσαν τα πρωτοβρόχια, τα κόκαλά τους έτριζαν και φούσκωναν σαν καλάμια· κι όταν αλέτριζαν και χαράκωναν βαθιά την κοιλιά της με το γενί, ξαναζούσαν στα στήθια και στα μεριά τους την πρώτη νύχτα που κοιμήθηκαν με τη γυναίκα τους.

Δυο φορές το χρόνο, τη Λαμπρή και τα Χριστούγεννα, κινούσε από το μακρινό χωριό ο παππούς μου κι έρχονταν στο Μεγάλο Κάστρο να δει τ' αγγόνια του και την κόρη. Λογάριαζε πάντα κι έρχονταν να χτυπήσει την πόρτα την ώρα που κάτεχε πως το θεριό ο γαμπρός του δεν ήταν στο σπίτι. Γέρος κοτσονάτος, με άκουρα άσπρα μαλλιά, με γαλάζια γελούμενα μάτια, με βαριές χερούκλες όλο ρόζους· άπλωνε να με χαδέψει, και το δέρμα μου ξεγδέρνονταν. Φορούσε την κυριακάτικη του σκούρα λουλακιά φουφούλα, μαύρα στιβάνια, άσπρο με γαλάζιες βούλες κεφαλομάντιλο. Και κρατούσε, τυλιμένο σε λεμονόφυλλα, το ίδιο πάντα πεσκεσί: ένα γουρουνόπουλο ψητό στο φούρνο· γελούσε, το ξεσκέπαζε και μοσκομύριζε το σπίτι· κι από τότε τόσο πολύ έσμιξε, έγινε ένα ο παππούς μου με το ψητό γουρουνάκι και με τα λεμονόφυλλα, που δεν μπορώ πια να μυριστώ ψημένο χοιρινό κρέας ή να μπω σε περιβόλι λεμονιές, χωρίς ν' ανέβει στο μυαλό μου, γελαστός, απέθαντος, με το ψητό γουρουνόπουλο στα χέρια, ο παππούς μου. Και χαίρουμε γιατί όσο ζω θα ζει κι αυτός μέσα μου, κανένας άλλος πια στον κόσμο δεν τον θυμάται, και θα πεθάνουμε μαζί. Ο παππούς μου ετούτος στάθηκε ο πρώτος που μ' έκαμε να μη θέλω να πεθάνω για να μην πεθάνουν οι πεθαμένοι μου από τότε, πολλοί αγαπημένοι μου που πέθαναν κατέβηκαν όχι στο χώμα παρά μέσα στη θύμησή μου, και ξέρω πια πως όσο ζω θα ζούνε.

Τον θυμούμαι, κι η καρδιά μου στερεώνεται νιώθοντας πως μπορεί να νικήσει το θάνατο· δε συνάντησα ποτέ μου άνθρωπο να περιλάμπει το γύρο του προσώπου του τέτοια λάμψη, ήσυχη, αγαθή, σαν το φως του λυχναριού. Την πρώτη φορά που τον είδα να μπαίνει στο σπίτι, έσυρα φωνή· έτσι με τις φαρδιές βράκες του, με το κόκκινο ζωνάρι, φεγγαροπρόσωπος, γελαστός, σαν αγαθός νεροπαππούλης μου φάνταξε, σαν ένα στοιχειό της γης, που τώρα, νά, βγήκε από τα περβόλια και μυρίζει βρεμένα χόρτα.

Έβγαζε από τον κόρφο του μια δερμάτινη καπνοσακούλα, έστριβε τσιγάρο, έπαιρνε τον πυροβόλο και την ίσκα, άναβε και κάπνιζε, κοιτάζοντας ευτυχισμένος τη θυγατέρα του, τ' αγγόνια του, το σπίτι. Πότε πότε άνοιγε το στόμα του, μιλούσε για τη φοράδα του που γέννησε, για τις βροχές και το χαλάζι, για τα κουνέλια που παραπλήθυναν και του ρήμαζαν το λαχανόκηπο. Κι εγώ, ανεβασμένος στα γόνατά του, περνούσα το μπράτσο μου γύρω από το λαιμό του, τον άκουγα, κι ένας άγνωρος κόσμος απλώνουνταν στο μυαλό μου, χωράφια και βροχές και κουνέλια, γίνουμουν κι εγώ κουνέλι, έβγαινα κρυφά στην αυλή του παππού και τού 'τρωγα τα λάχανα.

Ρωτούσε η μητέρα μου για τον ένα, για τον άλλο στο χωριό, πώς περνάει, ζει ακόμα; Κι ο παππούς απαντούσε πότε ζει και βασιλεύει, κάνει και παιδιά, και πότε πως πέθανε, πάει αυτός, ζωή σε λόγου σου. Μιλούσε για το θάνατο όπως μιλούσε και για τη γέννα, ήσυχο με την ίδια φωνή, όπως μιλούσε για τα λάχανα και για τα κουνέλια. Έλεγε: «Πάει αυτός, θυγατέρα μου, τον θάψαμε· του βάλαμε κι ένα πορτοκάλι στη φούχτα, να το κρατάει του Χάρου· του δώσαμε και παραγγελιές για τους δικούς μας στον Αδη· όλα γίνηκαν κατά που θέλει η τάξη, δόξα σοι ο Θεός». Και κάπνιζε, έβγαζε καπνούς από τα ρουθούνια του και χαμογελούσε.

Η γυναίκα του είχε πεθάνει κι αυτή από χρόνια, και κάθε που έρχουνταν ο παππούς μου στο σπίτι έφερνε την αθιβολή της και τα μάτια του βούρκωναν. Την αγαπούσε περισσότερο κι από τα χωράφια του, περισσότερο κι από τη φοράδα του, και τη σέβουνταν. Φτωχός ήταν όταν παντρεύτηκε, μα υπομονεύουνταν: «Πράμα δεν είναι, έλεγε, η φτώχεια κι η γύμνια, φτάνει νά 'χεις καλή γυναίκα». Παλιά συνήθεια ήταν τότε στα χωριά της Κρήτης, όταν γύριζε το δειλινό ο άντρας από τα χωράφια, να τού 'χει η γυναίκα ετοιμάσει χλιαρό νερό, να σκύβει και να του πλένει τα πόδια. Ένα δειλινό γύρισε ο παππούς μου κατακουρασμένος από τη δουλειά, κάθισε στην αυλή, κι ήρθε η γυναίκα του με μια λεκάνη χλιαρό νερό, γονάτισε μπροστά του κι άπλωσε να του πλύνει τα σκονισμένα πόδια. Ο παππούς μου την κοίταξε με συμπόνια, είδε τα χέρια της που τά 'χε φάει η καθημερινή λάτρα του σπιτιού, είδε τα μαλλιά της που είχαν αρχίσει κι άσπριζαν, «γέρασε πια η κακομοίρα, συλλογίστηκε, άσπρισαν τα μαλλιά της στα χέρια μου», τη λυπήθηκε. Σήκωσε το πόδι, έδωκε μια στη λεκάνη το νερό και την αναποδογύρισε. «Από σήμερα και πέρα, γυναίκα, είπε, δε θα μου πλένεις τα πόδια· δεν είσαι, μαθές, δούλα μου, γυναίκα μου είσαι και κυρά μου».

— Ο Θεός να συχωρέσει την ψυχή της, τον άκουσα να λέει μια μέρα· ποτέ δε μου χάλασε χατίρι. Μονάχα μια φορά...

Σώπασε, αναστέναξε, και σε λίγο:

— Κάθε δειλινό, μαθές, έβγαινε στο κατώφλι και με περίμενε να γυρίσω από τα χωράφια· έτρεχε, μού 'παίρνε τα σύνεργα από τον ώμο, να με ξαλαφρώσει, και μπαίναμε μαζί στο σπίτι... Μα ένα δειλινό το ξέχασε, δεν έτρεξε, κι η καρδιά μου ράγισε...

Έκαμε το σταυρό του:

— Ο Θεός είναι μεγάλος, μουρμούρισε, έχω σε αυτόν τα θάρρη μου, θα τη συχωρέσει.

Τα μάτια του πάλι γυάλισαν, κοίταξε τη μητέρα μου και χαμογέλασε.

— Και δε λυπάσαι, παππού, τού 'πα μιαν άλλη μέρα, δε λυπάσαι να σκοτώνεις τα γουρουνάκια και να τα τρώμε;

— Τα λυπούμαι, παιδί μου, τα λυπούμαι, ο Θεός το ξέρει, μα είναι νόστιμα, τ' αφιλότιμα... μου αποκρίθηκε σκώντας στα γέλια.

Κάθε που θυμούμαι το γέρο αυτόν το ροδομάγουλο, πληθαίνει η εμπιστοσύνη μου στο χώμα και στο μόχτο του ανθρώπου απάνω στο χώμα· ήταν ένας από τους στύλους που κρατούν απάνω στους ώμους τη γης και δεν πέφτει.

Μονάχα ο πατέρας μου δεν τον ήθελε· δεν του άρεσε να μπαίνει στο σπίτι του και να μιλάει στο γιο του· θαρρείς και φοβόταν μη μολέψει το αίμα μου. Και τα Χριστούγεννα ή τη Λαμπρή, που στρώνουνταν το τραπέζι, δεν απλοχέριζε ν' αγγίξει το ψητό γουρουνόπουλο, κι η μυρωδιά του τον αναγούλιαζε· σηκώνουνταν γρήγορα γρήγορα από το τραπέζι και κάπνιζε για να σκορπίσει τη βρώμα. Δε μιλούσε· μια φορά μονάχα, σαν έφυγε ο παππούς, μάζεψε τα φρύδια:

— Πφφ, γαλαζομάτης! μουρμούρισε με περιφρόνηση. Αργότερα τό 'μαθα: τίποτα στον κόσμο δε σιχαίνονται ο πατέρας μου όσο τα γαλάζια μάτια: «Ο διάολος, έλεγε, έχει μπλάβα μάτια και κόκκινα μαλλιά».

Όταν έλειπε ο κύρης από το σπίτι, τι γαλήνη ήταν εκείνη, πώς περνούσαν γοργές, ευτυχισμένες οι ώρες στο κλειστό περβολάκι της αυλής μας! Η κληματαριά απάνω από το πηγάδι, στη γωνιά της αυλής μια μεγάλη γαζία και μοσκομύριζε, οι γλάστρες ο βασιλικός τριγύρα κι οι κατιφέδες και το αράπικο γιασεμί, κι η μάνα κάθονταν ομπρός στο παράθυρο κι έπλεχε κάλτσες, καθάριζε χορταρικά, χτένιζε τη μικρή μου αδερφή ή τη μάθαινε να στραταρίζει... Κι εγώ, κουκουβισμένος σ' ένα σκαμνάκι, την κοίταζα, άκουγα τους διαβάτες που περ-νούσαν απόξω από την κλεισμένη πόρτα, ανάσαινα τη μυρωδιά από το γιασεμί και το βρεμένο χώμα κι έμπαινε στο κορμί μου ο κόσμος, έτριζαν, άνοιγαν τα κόκαλα του κεφαλιού μου να τον χωρέσουν.

Οι ώρες που περνούσα με τη μητέρα μου ήταν γεμάτες μυστήριο· καθόμασταν ο ένας αντίκρα στον άλλο, εκείνη σε καρέκλα πλάι στο παράθυρο, εγώ στο σκαμνάκι μου, κι ένιωθα, μέσα στη σιωπή, το στήθος μου να γεμίζει και να χορταίνει, σαν νά 'ταν ο αγέρας ανάμεσα μας γάλα και βύζαινα.

Από πάνω μας ήταν η γαζία, κι όταν ήταν ανθισμένη, η αυλή μοσκομύριζε. Αγαπούσα πολύ τα ενωδάτα κίτρινα λουλούδια της, τά 'βαζε η μητέρα μου στις

κασέλες και τα σώρουχά μας, τα σεντόνια μας, όλη μου η παιδική ηλικία μύριζε γαζία.

Μιλούσαμε, πολλές ήσυχες κουβέντες, πότε η μητέρα μου δηγόταν για τον πατέρα της, για το χωριό που γεννήθηκε, και πότε εγώ της στορούσα τούς βίους των αγίων που είχα διαβάσει, και ξόμπλιαζα τη ζωή τους με τη φαντασία μου· δε μ' έφταναν τα μαρτύρια τους, έβαζα κι από δικού μου, ωσότου έπαιρναν τη μητέρα μου τα κλάματα, τη λυπόμουν, κάθιζα στα γόνατά της, της χάδευα τα μαλλιά και την παρηγορούσα:

— Μπήκαν στον Παράδεισο, μητέρα, μη στενοχωριέσαι, σεριανίζουν κάτω από ανθισμένα δέντρα, κουβεντιάζουν με τους αγγέλους και ξέχασαν τα βάσανά τους. Και κάθε Κυριακή βάζουν χρυσά ρούχα, κόκκινα κασκέτα με φούντες και πάνε να κάμουν βίζιτα στο Θεό.

Κι η μητέρα σφούγγιζε τα δάκρυά της, με κοίταζε σαν να μου έλεγε: «Αλήθεια λες;» και χαμογελούσε.

Και το καναρίνι, μέσα από το κλουβί του, μας άκουγε, σήκωνε το λαιμό και κελαηδούσε μεθυσμένο, ευχαριστημένο, σαν νά 'χε κατέβει από τον Παράδεισο, σαν νά 'χε αφήσει μια στιγμή τους αγίους κι ήρθε στη γης να καλοκαρδίσει τους ανθρώπους.

Η μητέρα μου, η γαζία, το καναρίνι, έχουν σμίξει αχώριστα, αθάνατα μέσα στο μυαλό μου· δεν μπορώ πια να μυρίσω γαζία, ν' ακούσω καναρίνι, χωρίς ν' ανέβει από το μνήμα της —από το σπλάχνο μου— η μητέρα μου και να σμίξει με τη μυρωδιά τούτη και με το κελάδημα του καναρινιού.

Ποτέ δεν είχα δει τη μητέρα μου να γελάει· χαμογελούσε μόνο, και τα βαθουλά μαύρα μάτια της κοίταζαν τους ανθρώπους γεμάτα υπομονή και καλοσύνη. Πηγαινόρχουνταν σαν πνέμα αγαθό μέσα στο σπίτι, κι όλα τα πρόφταινε ανέκοπα κι αθόρυβα, σαν νά 'χαν τα χέρια της μια καλοπροαίρετη μαγική δύναμη, που κυβερνούσε με καλοσύνη την καθημερινή ανάγκη. Μπορεί και νά 'ναι η νεράιδα, συλλογίζουμεν κοιτάζοντάς τη σιωπηλά, η νεράιδα που λεν τα παραμύθια, και κινούσε στο παιδικό μυαλό μου η φαντασία να δουλεύει: μια νύχτα ο πατέρας μου, περνώντας από τον ποταμό, την είδε να χορεύει στο φεγγάρι, χίμηξε, της άρπαξε το κεφαλομάντιλο, κι από τότε την έφερε σπίτι και την έκαμε γυναίκα του. Κι ολημέρα τώρα πάει κι έρχεται η μάνα μέσα στο σπίτι και ψάχνει να βρει το κεφαλομάντιλο, να το ρίξει στα μαλλιά της, να γίνει πάλι νεράιδα και να φύγει. Την κοίταζα να πηγαινόρχεται, ν' ανοίγει τα ντουλάπια και τις κασέλες, να ξεσκεπάζει τα πιθάρια, να σκύβει κάτω από το κρεβάτι, κι έτρεμα μην τύχει και βρει το μαγικό κεφαλομάντιλό της και γίνει άφαντη. Η τρομάρα αυτή βάσταξε χρόνια και λάβωσε βαθιά τη νιογέννητη ψυχή μου· κι ακόμα και σήμερα αποκρατάει μέσα μου, πιο ανομολόγητη, η τρομάρα ετούτη: παρακολουθώ κάθε αγαπημένο πρόσωπο, κάθε αγαπημένη ιδέα, με αγωνία, γιατί ξέρω πως ζητάει το κεφαλομάντιλό της να φύγει.

Μονάχα μια φορά θυμούμαι τη μητέρα μου να λάμπει παράξενα το μάτι της, να γελάει και να χαίρεται, σαν όταν θά 'ταν ανύπαντρη ή αρραβωνιασμένη. Πρωτομαγιά, είχαμε πάει σ' ένα χωριό, στη Φόδελε, γεμάτο νερά και περβόλια πορτοκαλιές, να κάμει ο πα-έρας μου μια βάφτιση. Οπότε, άξαφνα, σφοδρή νεροποντή ξέσπασε, γίνηκε ο ουρανός νερό κι άδειασε απάνω στη γης, κι αυτή κακάριζε, άνοιγε και δέχουνταν τ' αρσενικά νερά βαθιά στον κόρφο της. Είχαν μαζευτεί οι προύχοντες του χωριού, με τις γυναίκες τους και τις κόρες, στο μεγάλο οντά του κουμπάρου, η βροχή κι οι αστραπές έμπαιναν από τις χαραμάδες της πόρτας και των παραθυριών, ο αέρας μύριζε πορτοκάλι και χώμα. Και μπαινόβγαιναν τα τραταρίσματα, τα κρασιά, τα ρακιά κι οι μεζέδες, πήρε να βραδιάζει, άναψαν τα λυχνάρια, οι άντρες ήρθαν στο κέφι, οι γυναίκες οι χαμοβλεπούσες σήκωσαν τα μάτια κι άρχισαν να κακαρίζουν σαν τις πέρδικες· κι όξω από το σπίτι μούγκριζε ακόμα ο Θεός, πλήθαιναν οι βροντές, τα στενά δρομάκια του χωριού είχαν γίνει ποτάμια, κατρακυλούσαν οι πέτρες και χαχάριζαν, είχε γίνει ο Θεός νεροποντή κι αγκάλιαζε, πότιζε, κάρπιζε τη γης.

Κι ο κύρης στράφηκε στη μάνα μου, πρώτη φορά είδα να την κοιτάζει με τρυφεράδα, κι η φωνή του πρώτη φορά είχε γλυκάνει:

— Μαργή, της είπε, τραγούδηξε.

Της έδινε την άδεια, μπροστά σε τόσους άντρες, να τραγουδήσει κι εγώ σηκώθηκα ανταρεμένος· δεν ξέρω γιατί, είχα θυμώσει· έκαμα να τρέξω στη μάνα μου, σαν νά 'θελα να την προστατέψω· μα ο κύρης με άγγιξε με το δάχτυλό του στον ώμο και με κάθισε κάτω. Κι η μάνα μου φάνηκε αγνώριστη, γυάλιζε το πρόσωπό της, σαν να το αγκάλιαζαν όλες οι βροχές κι οι αστραπές, σήκωσε το λαιμό, και θυμούμαι τα μακριά κορακάτα μαλλιά της λύθηκαν ξαφνικά, της σκέπασαν το πλάτες και κατέβηκαν ως τα γοφιά της. Κι άρχισε... τι φωνή ήταν εκείνη, βαθιά, γλυκιά, λίγο βραχνή, όλο πάθος· μεσόκλεισε τα μάτια της κατά τον κύρη και τραγούδησε μια μαντινάδα. Δε θα την ξεχάσω ποτέ τη μαντινάδα αυτή· τότε δεν κατάλαβα γιατί την είπε, για ποιον την είπε· αργότερα, σαν μεγάλωσα, κατάλαβα. Τραγουδούσε με τη γλυκιά, γεμάτη συγκρατημένο πάθος φωνή της και κοίταζε τον πατέρα:

Θαμάζουμαι όταν περπατείς πώς δεν ανθούν οι ρούγες
και πώς δε γίνεσαι αυτός με τις χρυσές φτερούγες!

Γύρισα πέρα τα μάτια, να μη βλέπω τον κύρη, να μη βλέπω τη μάνα, πήγα στο παραθύρι κι ακούμπησα το κούτελό μου στο τζάμι κι έβλεπα τη βροχή να πέφτει και να τρώει τα χώματα.

Βαστούσε ο κατακλυσμός όλη τη μέρα, είχε πλακώσει η νύχτα, σκοτείνιασε έξω ο κόσμος, ουρανός και γης έσμιξαν, έγιναν κι οι δυο λάσπη. Άναψαν κι άλλα λυχνάρια, τραβήχτηκαν όλοι κατά τον τοίχο, αναμέρισαν τα σκαμνιά και τα τραπέζια, να κάμουν τόπο, οι νέοι κι οι νιές κι οι γέροι θα χορέψουν· θρονιάστηκε ο λυράρης σ' ένα

αψηλό σκαμνί, στη μέση της κάμαρας, φούχτωσε το δοξάρι σαν σπαθί, σιγομουρμούρισε ανάμεσα στα μουστάκια του μια μαντινάδα, άρχισε να παίζει. Τα πόδια μερμήδισαν, αναφτεράκισαν τα κορμιά, άντρες και γυναίκες κοιτάχτηκαν, πετάχτηκαν απάνω και πήγαινε μπροστά μια γυναίκα χλομή, λιγνή, μια σαρανταριά χρονών, με χείλια πορτοκαλιά, γιατί τ'α'χε τρίψει με καρυδόφυλλο, και τα κορακάτα μαλλιά της γυαλοκοπούσαν αλειμμένα με δαφνόλαδο. Στράφηκα, την είδα και τρόμαξα· γιατί γύρα τα μάτια της είχαν δυο σκούρους γαλάζιους κύκλους και μέσα βαθιά έλαμπαν, όχι έλαμπαν, έκαιγαν τα δυο θεοσκοτεινά μάτια. Μια στιγμή μου φάνηκε πως με κοίταζε· πιάστηκα από την ποδιά της μάνας μου, ήθελε να με αρπάξει η γυναίκα αυτή, μου φάνηκε, να με πάρει να φύγουμε...

— Γεια σου, Σουρμελίνα! ακούστηκε ένας γέρος βαρβάτος, με γένια τραγίσια, πετάχτηκε μπροστά της, έβγαλε το μαύρο κεφαλομάντιλο, έδωκε τη μίαν άκρη στη γυναίκα, πήρε αυτός την άλλη και ρίχτηκαν κι οι δυο, αλλοπαρμένοι, με το κεφάλι αψηλά, με το κορμί λαμπάδα, στο χορό.

Η γυναίκα φορούσε ξύλινα τσόκαρα, τα χτυπούσε στο σανιδένιο πάτωμα, τ'αντιχτυπούσε με δύναμη κι όλο το σπίτι κουνιόταν. Λύθηκε η άσπρη μπολίδα της, φάνηκαν τα χρυσά φλουριά που στόλιζαν το λαιμό της, έπαιζαν τα ρουθούνια της, μυρίζουνταν τον αέρα, λάχνιζαν τα χνότα γύρα της των αντρών, λύγιζε, στρούφιζε, έκανε να πέσει στον άντρα μπροστά της, μα μονομιάς, μ' ένα λύγισμα των γοφιών της, αφανίζονταν από μπρος του· κι ο γεροχορευταράς χρεμέτιζε σαν άλογο, την άρπαζε στον αέρα, την κρατούσε σφιχτά, του ξανάφευγε. Έπαιζαν, κυνηγούνταν, βροντές και βροχές αφανίστηκαν, ο κόσμος βούλιαξε, κι απόμεινε μονάχα απάνω στο χάος η γυναίκα αυτή, η Σουρμελίνα, που χόρευε. Κι ο λυράρης δεν μπορούσε πια να κάθεται στο σκαμνί, πετάχτηκε όρθιος, φρένιασε ο δοξάρι, έπαψε πια να κάνει κουμάντο, ακολουθούσε τα πόδια της Σουρμελίνας κι αναστέναζε κι αυτό και μούγκριζε σαν άνθρωπος.

Είχε αγριέψει το πρόσωπο του γέρου, κατακοκκίνισε, κοίταζε τη γυναίκα, τα χείλια του έτρεμαν κι έλεγα τώρα θα της χυθεί να την κάμει κομμάτια. Θα το ψυχανεμίστηκε ο λυράρης, κι απότομα στάθηκε το δοξάρι· κόπηκε ο χορός, απόμειναν οι δυο χορευταράδες με το πόδι ανάερα, ακίνητοι. Έτρεχε κρουνός ο ιδρώτας απάνω τους, έτρεξαν οι άντρες, πήραν το γέρο και τον έτριβαν με ρακή, κι οι γυναίκες τριγύρισαν τη Σουρμελίνα, να μη βλέπουν οι άντρες· χώθηκα κι εγώ ανάμεσά τους, δεν ήμουν ακόμα άντρας, με αφήκαν. Της άνοιξαν το μπολκάκι, της έριχναν ανθόνερο στο λαιμό, στις αμασκάλες και στα μελίγγια· κι αυτή είχε κλειστά τα μάτια και χαμαγελούσε.

Χορός και Σουρμελίνα και τρόμος έσμιξαν από τότε μέσα μου, έγιναν ένα· χορός, γυναίκα και θάνατος. Υστερα από σαράντα χρόνια στην Τιφλίδα, στην αψηλή ταράτσα του ξενοδοχείου «Οριέντ», μια Ιντιάνα σηκώθηκε να χορέψει. Έλαμπαν τ'

άστρα από πάνω της, αφώτιστη η ταράτσα και γύρα μια δεκαριά άντρες και δεν έβλεπες παρά τις μικρές κόκκινες φωτίτσες από τα τσιγάρα τους. Φορτωμένη βραχιόλια, σκουλαρίκια, πετράδια, χρυσούς χαλκάδες στους αστραγάλους της, η γυναίκα χόρευε αργά, με μια τρομάρα μυστική, θαρρείς και χόρευε στην άκρα του γκρεμού ή του Θεού, κι έπαιζε μαζί του, ζύγωνε, αλάργαινε, τον προκαλούσε κι έτρεμε σύγκορμη, μην πέσει. Κάποτε απόμενε ασάλευτη, και μονάχα τα μπράτσα της σαν δυο φίδια τυλίγονταν και ξετυλίγονταν κι έσμιγαν ερωτικά στον αέρα. Οι κόκκινες φωτίτσες έσβησαν, απόμειναν μονάχα σε όλη την απέραντη νύχτα η γυναίκα ετούτη που χόρευε κι από πάνω της τ' άστρα. Χόρευαν κι αυτά μαζί της, ακίνητα. Κρατούσαμε όλοι την ανάσα. Κι άξαφνα με κυρίεψε τρόμος· δεν ήταν ετούτη μια γυναίκα που χόρευε στην άκρα του γκρεμού, ήταν η ίδια η ψυχή μας που ερωτοτροπούσε κι έπαιζε με το θάνατο.